

Жасөспірім өзіне деген ішкі қарым – қатынас қалыптастыруға (мен қандай болғым келеді?) басқа адамдарға деген қарым – қатынасқа, және де моральдық құндылықтарға талпынады. Нақ осы жасөспірім кезеңінде адам өзінің жақсылық пен жамандық категориялары арасында саналы түрде өз орнын таба алады. «Намыс, адамгершілік, құқық, міндет» сияқты тұлғаның сипатын басқа да ұғымдар толғандырады.

Жасөспірім кезеңінде адам жақсылық пен зұлымдылықтың диапазонының шектелген шекарасына дейін таниды. Сондай – ақ, ол өзінің ақылы мен жанының кереметтей шарықтаудың мейірбандылықтан зұлымдыққа, адамгершіліктен жауыздыққа дейінгі диапазон аралығын басынан өткереді.

Жалпы адам құндылықтарының икемділігімен, құнды бағыт – бағдарының құрылымымен талдамасын тануға ұмтылған адамға, өзінің іс-әрекетін балалық және ересек жаста анықтайтын, тарихи бекітілген нормативтермен құндылықтарды саналы түрде бұзуға, қабылдауға тура келеді. Ол өзінің бейімделген және бейімделмеген өмір позициясының жағдайы, сонымен қатар оның ойынша, бұл таңдаған позиция, ол үшін ең негізгі, ең қажетті, ең таңдаулы болуы тиіс.

Жасөспірім қоршаған әлемдегі өз орнын табуға қандай күш салып бағытталса да, барлық өмір мәнділігін тануға интеллектуалды дайын болса да, ол көп нәрсені білмейді, өйткені ол өзін қоршаған адамдарды және рухани өмір тәжірибесін білмейді [3].

Психолог В.А. Крутецкийдің бекітуі бойынша жасөспірімдердің жетілуі жеткіншектерге қарағанда жоғары деңгейде. Жеткіншектердің айқын сезімін сырттан қарағанда ересек адамдарға келеді. Оларға қарағанда жасөспірімдердің ортаны бөлек олардың басқаға ұқсамауы және құр-былыстарымен ересек адамдардың ара-сында ерекше болуы, әр түрлі бағытта өз – өзін көрсетуі және өзінің өзіндігін бекітуі тән.

Рувинский Л.И. Хохлова С.И. еңбектерінде жасөспірім шақ – бұл қоғамдық жүйедегі көзқарасқа байланысты дүниетанымның бірінші элементі байқала бастайды, бірақ та әлемге деген көзқарасын толығымен пайымдай алмайды. Тек жасөспірімдерде философиялық ойлау әрекетінің қанағаттануы мүмкін болса, пайда болады. Бұған арқау болатын түрткі – оқудағы білім, тәртіп пен информация, әдеби оқулықтар және сыртқы ортадан алатын көріністер мен үлкендермен қарым – қатынас.

Ш. Бюллер жасөспірімдік кезеңді фаза бойынша бөліп қарастырады. Негативті кезеңге жеткіншектердің дамуын қоюға болады. Ал, позитивті фазада өмірге деген қызығушылықтың пайда болуы, адамға деген ыстық сезім, табиғатты түйсіну болады. Бұл фазаны жасөспірімдерге қатысты деуге болады [4].

М.И. Шардаков бойынша жасөспірімдік кезең адамның тұрмыстық құндылықтары ретіндегі заттық дүниеге психологиялық тұрғыда тәуелді болып қалады. Жасөспірім осы өмірге ой жүгірте бастайды. Соның арқасында ол жасөспірімдік ортаға кіреді. Әр затпен дүниеге таңдау жасау арқылы жасөспірім тұғынушыға айналады. Өз иелігіне заттарды жинай отырып әр – түрлі құндылықтарды жинайды. Олар ақыл – ой, адамгершілік әлеуметтік жағынан есейеді.

Жасөспірімдердің әлеуметтік есейуін дамыту болашақ өмірге даярлау үшін қоғамдық тұрғыдан қажет. Мұның өзі күрделі процесс, уақытты талап етеді және жасөспірім ересектерге арналған нормалар мен талаптар жүйесінде өмір сүре бастаса мүмкін болады. Ал бұл дербестік қажетті әр міндетті түрде міндеттер мен құқықтарды ұлғайтумен байланысты. Тек осындай жағдайда ғана жасөспірімдер ересектерге іс-әрекет етуге, ойлауға алуан түрлі міндетті орындауға, адаммен қарым-қатынас жасауға үйрене алады [5].

1. Эльконин Д.Б. «Избранные психологические труды». М., 1989г;

2. Кулагина И.Ю. «Возрастная психология». М., 1999г;

3. Обухова Л.Ф. «Возрастная психология». М., 1999г;

4. Кулагина И.Ю. «Личность школьника» Творческий центр, Москва 1999г;

5. И.В. Шаповаленко «Возрастная психология». М., 2005г;

Агабаева Ш.

4 курс студенті,

Садықова Н.М. әл – Фараби атындағы ҚазҰУ-дің

жалпы және этникалық психология

кафедрасының доцент м.а., психол. ғ. кандидаты

ГЕНДЕРЛІК СИПАТТАМАЛАРДЫҢ ТҮЛҒАНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАНЫТУҒА ӘСЕРІ

XX ғасырдың 90 жылдардан бастап көптеген адамдарды жыныс психологиясы арналған мәселелер қызықтыра бастағаны анықталды, олар осы сұрақтарға арналған ғылыми және әйгілі әдебиеттерді сатып алуға және оқуға дайын болды. Жынысаралық қатынастардың әртүрлі аспектілері арналған әртүрлі көптеген публикациялар шыға бастады. Ғасырдың аяғына таман ғылыми жұмыстардың көлемі ұлғая бастады, енді бұндағы жыныстық айырмашылықтар мен – концепция, моральді-этикалық бағдар тұрғысынан

карастырылды. Негізінде 90 жылдары жүргізілген психологтардың жұмыстары әйел мен ер адамдарының мінез-құлық сипаттамасына, тұлғалық ерекшеліктерінің айырмашылықтарына, маскулиндік-феминдік стереотиптерінің динамикасы мен мазмұнына, әртүрлі жас кезеңдеріндегі екі жыныстың психологиялық айырмашылықтарына арналған болды.

Сонымен қоса гендерлік психологияның дамуына үлес қосқан тағы бір қозғаушы күш ол феменистік бағыт. Феминизм ұғымы (лат. femina-әйел) алғаш рет XVIII ғасырдың аяғында Францияда пайда болды. Оның негізгі мақсаты - әйелдерге ерлермен тең құқықтар беру: білім алу, жұмыс істеу, сексуалды еркіндік, әлеуметтік-экономикалық, т.б. Кейде феминист-әйелдер өздерінің мақсаттарына жету үшін эпатажды әрекеттерге дейін барды, мысалы, ерлермен қарым-қатынас орнатудан бас тарту, тұрмысқа шықпау (23,Б.9). Бұндай жағдайлардың орын алуына қарамастан, феменистік бағыт жыныс психологиясының ғылым саласы ретінде қалыптасуына үлкен әсер етті [1].

Осылайша гендерлік психологияның даму кезеңдерін екіге бөлуге болады: гендерге дейінгі және гендерлік психология. Гендер (ағылшын тілінен аударғанда gender –жыныс деген мағынаны білдіреді) дегеніміз – адамның әлеуметтік-психологиялық жынысы, ол қарым-қатынас пен өзара қатынаста көріне- тін, әлеуметтік мінез-құлықтың ерекшеліктері мен психологиялық мінездемесінің жиынтығы.

Гендер тұлғалық мінездеменің басты бөлігі болып табылады, ол адамның психологиялық және әлеу- меттік дамуын шарттайды. Гендердің көп компонентті құрлымы және төрт топтық сипаттамамен анықта- лады: биологиялық жыныс, гендерлік стереотиптер, гендерлік нормалар және жыныстық сәйкестік [2].

Гендерлік сәйкестік – бұл адамның өзін нақты жыныстың өкілі ретінде өзін-өзі саналаудың аспектісі. Гендерлік сәйкестілік тұлғаны құрастырушы басты бөліктерің бірі және еркектік және әйелдік бітістердің психологиялық интериоризациясы, «Мен» және басқалардың өзара қатынасы кезінде және әлеуметтену процесі кезінде қалыптасады .

Өзін-өзі таныту процесінде ер адамдардың тұлғасының гендерлік сәйкестігі көбінесе, өзінің эффек- тивтілігін бағалауда өзінің ойына, өзіндік қанағаттануына және әлеуметтік сәттілік эталондарына бағдар- ланса, әйелдер өзінің гендерлік сәйкестігін жүзеге асыруында басқалардың қанағат болуына, әлеуметтік нормаларға бағыттайды .

Элеонор Маккоби – жыныстық айырмашылық психологиясында аса танымал есімдердің бірі. 1966 жылдан бастап өзі жалғыз және әріптестерімен бірге бірнеше жалпыланған монографиялар жазған. Оның «Психология половых различий» атты кітабы Кэрл Жаклинмен бірігіп жазылған (1978 жж.), қазіргі таңға дейін әйел адамның жыныстық айырмашылығымен гендерлік ерекшелігі және басқарудағы гендерлік айырмашылықты сипаттайтын ең ірі еңбектердің бірі болып табылады. 1999 жылы өзінің жаңа монографиясында Маккоби «гендер» терминің «жыныс» терминімен бірге қолданады. Бұл автордың басқарудағы жыныстық ерекшеліктер туралы ойлары қазіргі таңға дейін өте құнды [3].

1960 жылдардың соңында Мартина Хорнер ер адамдарға қарағанда әйел адамның аз жетуіне оңай түсініктеме берді – ол әйел адамдардағы мотивацияның болмауы – «жетістіктен қорқу». Хорнер жұмыс- тары кең зерттеушілік және қоғамдық резонанс тудыратын. Хорнер бойынша егер әйел адамда мотивация пайда болса онда ол ештененің алдында бас имейтін басқарушы бола алар еді, және ерлермен қатар жетекші мамандықтарды иемдене алады.

Е.П. Ильин шет ел авторларына сүйене отырып, ер балалардың қарым-қатынас стилі жас кезінен-ақ белсенді және заттық болатыны анықтаған. Қыз балалармен салыстырғанда ер балалар кез-келген жұмыс- ты түсінікті және қажеттіліктеріне байланысты тік мінезді. Ер адамдардың стилі тәуелсіз және билікке икемді, ал әйел адамдар стилі өзара тәуелді. Ер балалар әңгімелесу процесінде қатты ырғақпен сөйлейді, көзге тіке қарайды, күлмейді бірақ күлімсірейді. Дегенмен, көп нәрсе қарым-қатынас тобына және ондағы ер балалардың позициясына байланысты болады. Қыз балалар әңгімелесу процесі барысында сенімсізлеу болады, орташа ырғақпен сөйлейді, сөз ортасын бөлмеу арқылы тыңдаушының позициясын тұрақты ұстануға тырысады. Ұлдар қарым-қатынасы тұрақтылықпен сипатталады, бір-бірімен араласып сыйласу кезінде құшақтасу және тағы сол сияқты денелік жақындықтан қашақтайды. Оларға серіктестердің индивидуалды симпатиясына қарағанда өзара әрекеті мазмұнды. Қыздар қарама-қарсы жыныс өкілдеріне өз эмоциялары мен сезімдерін емін еркін ұстайды, олар тұлғааралық дистанциясының үлкен диапозонын қолданады, мұның әрқайсысы адамдармен белгілі бір деңгейдегі жақындықты көрсетеді. Әлеуметтік бағ- дарлану нәтижесінде, қыз балалар қарым-қатынас байланысын сезімтал саналап қабылдайды. Қыздардың қарым-қатынас стилі тұлғааралық қатынаста көп жағдайда интуиция дәрежесіне сүйенеді [4].

Мысалы, В. Айкс және Р. Баристың көзқарасына сүйенетін болсақ , қыз балалар мен ер балалардың жыныс рөлдерінің дәстүрлі көрінісі кезінде олардың бір-біріне сирек қарау мен, сирек сөйлесумен, қарым-қатынас кезінде ишараны аз қолдануын байқауға болады. Әңгімелесу барысында, қыз балалар тыңдаушы рөлінде әңгімелесушіге қарайды, мұндай ерекшелік ер балаларда кездеспейді. Қыздар ұлдарға қарағанда эмпатияға бейім болады, мұны әртүрлі әңгімелер мен түрлі слайдтарды көруден көрініс тапқан.

Д. Джонсон мен Г. Шульман ер балаларға қарағанда қыз балалар қоршағандардың эмоциясына қызы- ғушылық артатынын анықтаған. Дегенмен, ер балалар кейбір эмоцияларды жақсырақ таниды.

В.Е. Каган бойынша, қыз балалар фото суреттерден қарсылық пен ренішті, қобалжу мен мұңды, қанағаттануды көретін болса, ер балалар көкіректікті, қайғыны, салқындық пен нәзіктікті көреді (38,39).

Гендер тұлғалық мінездеменің басты бөлігі болып табылады, ол адамның психологиялық және әлеуметтік дамуын шарттайды. Гендердің көп компонентті құрлымы және төрт топтық сипаттамамен анықталады: биологиялық жыныс, гендерлік стереотиптер, гендерлік нормалар және жыныстық сәйкестік.

Гендерлік сәйкестік – бұл адамның өзін нақты жыныстың өкілі ретінде өзін-өзі саналаудың аспектісі. Гендерлік сәйкестілік тұлғаны құрастырушы басты бөліктерің бірі және еркектік және әйелдік бітістердің психологиялық интериоризациясы, «Мен» және басқалардың өзара қатынасы кезінде және әлеуметтену процесі кезінде қалыптасады.

Өзін-өзі таныту процесінде ер адамдардың тұлғасының гендерлік сәйкестігі көбінесе, өзінің эффективтілігін бағалауда өзінің ойына, өзіндік қанағаттануына және әлеуметтік сәттілік эталондарына бағдарланса, әйелдер өзінің гендерлік сәйкестігін жүзеге асыруында басқалардың қанағат болуына, әлеуметтік нормаларға бағыттайды.

Психикалық қасиеттердің дамуы мен мінез-құлық амалдары биологиялық түрде қатал шартталмаған. Ол толығымен жыныстық дифференциацияға жатқызылады. Адамның өзінің бір жынысқа жату мен гендерлік сәйкестілігін саналау – әлеуметтенудің бір жолы болып табылады. Гендерлік әлеуметтену процесі әртүрлі әлеуметтік және мәдени құралдармен анықталып, бағдарланады. Бұл үшін әрбір қоғамда анықталған гендерлік рөлдер бар.

Кең мағынада рөл түсінігі – бұл қоғамдағы позициядан және сол қоғамда қабылданған нормалар, күтімдер жиынтығына сәйкес келетін адамдардың тұлға аралық қарым-қатынас жүйесіндегі көрінетін мінез-құлықтың амалдарын білдіреді. Гендерлік рөл деп оны қыз немесе бала деп қабылдау үшін адамның әлеуметтік стандарттар жүйесіне, таптауырындарға сәйкестенуі.

Осы көзқараста ең бір танымалысы – Эллис Иглидің әлеуметтік рөлдер теориясы. Бұл теория 1987 жылдан бастап атақты Американдық зерттеушісімен жасалды. Ер адамдар мен әйелдер қауыммен қабылдануы үшін олар өздері өзінің гендерлік рөліне конгурэентті болуы керек, яғни белгілі жыныс өкілі ретінде индивидтен қоғам талап ететін стереотиптер, күтімдер жиынтығы.

Әйелдер мен ер адамдардың өзін-өзі таныту мәселесін қарастырған зерттеушілер дәстүрлі гендерлік рөлдер әйелдердің өзін-өзі танытуына кедергі жасайды, яғни «жанұядан тыс» өзін-өзі таныту мүмкіншіліктерін шектейді.

Ер адаммен орындалатын инструменталды рөлдің мазмұны сыртқы әлеммен жанұя байланыстыру, яғни жанұяны қамтамасыз ету жұмысы болса, әйелдің орындайтын экспрессивті рөлі – жанұя ішіндегі климат пен гармонияны орнатуда жатыр, ол ең біріншіден балаларға қамқорлық ету және үй шаруасын орындаумен байланысты.

Осылайша, жанұядағы әйелдердің рөлі көбінесе жанұя мүшелеріне деген қамқорлықпен байланыстырылса; ер адамдардың өзіндік сәйкестендіруінде профессионалды статусы басты орында тұр (48).

И. Атватер иен К.Г. Даффидің зерттеулері өзіндік бағалаумен гендерлік ер адамдық немесе әйелдік рөлдері арасындағы байланысты анықтады. Әйелдердің өзін-өзі бағалауы әлеуметтік қарым-қатынастармен байланысты болса, ер адамдардың өзін-өзі бағалауы істегі сәттілікпен байланысты болады.

Гендерлік рөлдерді түсінуде С. Бем ұсынған фемининдік және маскулиндік феномендері жаңа түсініктерді енгізді. Фемининдік және маскулиндік – бұл әйел мен ерге тән соматикалық, психикалық, мінез-құлықтық және тұлғалық қасиеттер туралы нормативті түсініктер. Фемининдік әйелдерге тән қасиеттерді (нәзіктік, мейірімділік, ұялшақтық, көңілшілік, т.б.) бейнелесе, маскулиндік ерлерге тән қасиеттерді (тәуелсіздік, табандылық, өзіне-өзі сенімділік, өжеттік, т.б.) бейнелейді [3].

Шетел және кеңес психологиясында гендер мәселесі терең зерттелген. Әлеуметтік жыныс айырмашылықтарын зерттей келе, әйел адамдарының шет елдегі жағдайы қазіргі таңда ер адамдардың жағдайларынан нашар емес, яғни құқықтары тең және демократиялы қоғамда кәсіпте және мемлекеттік қызмет орындарында жұмыс атқара алады.

1. Бери Ш. Гендерная психология – СПб.: изд. Питер, 2001. – 320с.

2. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2005.

3. Клещина И.С. Самореализация и гендерные стереотипы // Психологические проблемы самореализации личности. Вып 2. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1998.

4. Кон И.С. Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире // Введение в гендерные исследования. Часть 1. Учебное пособие. / Под ред. И. Жеребкиной. Харьков-СПб., 2001.